

PIWULANG KASUSILAN ING SALEBETING SYI'IR NGUDI SUSILA ANGGITANIPUN KYAI BISYRI MUSTHOFA

THEORY OF MORALITY IN SYI'IR NGUDI SUSILA WRITTEN BY KYAI BISYRI MUSTHOFA

Dening: Ashfiah Nor Rahmani, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta

Sarining Panaliten

Panaliten menika ngewrat kalih ancas panaliten. Ancasing panaliten menika kangge: (1) ngandharaken jinising piwulang kasusilan wonten ing *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyri Musthofa, (2) ngandharaken wujudipun piwulang kasusilan wonten ing *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyri Musthofa. Panaliten menika ngginakaken *metode deskriptif* tumrap piwulang kasusilanipun. Sumber *data* panaliten menika syi'ir basa Jawi ingkang wonten ing buku *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyri Musthofa. *Data* kaklempakaken kanthi ngginakaken *teknik* maos saha nyerat. Kanthi ngginakaken *tabel data*, *data* dipunklempakaken miturut jinising piwulang kasusilan saha dipunperang miturut wujudipun piwulang kasusilan sarta dipun-*analisis* kanthi *deskriptif*. *Pengesahan data* panaliten kanthi ngginakaken *validitas semantik* saha *reliabilitas pengamatan ulang* utawi *stabilitas (intraratter)*. Salajengipun, kanthi panaliten menika ngasilaken: (1) jinising piwulang kasusilan sesambetan antawisipun manungsa kaliyan dhiri pribadinipun, inggih menika awujud piwulang ngangsu kawruh, sabar, njagi lisan, kedah anggadhahi kekajengan, njagi tumindakipun, *disiplin*, ngatos-atos, boten kenging nglokro (*putus asa*), temen anggenipun nindakaken pakaryan, saha empan papan, (2) jinising piwulang kasusilan sesambetan antawisipun manungsa kaliyan sesami, inggih menika awujud piwulang bekti dhateng tiyang sepuh, kurmat saha ngaosi dhateng sesami, tresna dhateng sesami, boten kenging gumedhe, saha bekti dhateng guru, (3) jinising piwulang kasusilan sesambetan antawisipun manungsa kaliyan Gusti Allah, inggih menika awujud piwulang ngibadah, narima, pitados ing janjinipun Gusti Allah, saha pitados ing pepesthen saking Gusti Allah.

Pamijining tembung: piwulang kasusilan, syi'ir basa Jawi “*Syi'ir Ngudi Susila*.”

Abstract

This research contains two aim. This research aims at: (1) explaining kinds of theory of morality in Syi'ir Ngudi Susila written by Kyai Bisyri Musthofa, (2) explaining a form of theory of morality in Syi'ir Ngudi Susila written by Kyai Bisyri Musthofa. This research uses descriptive method in theory of morality. The source of this data is the Javanese syi'ir in a book Syi'ir Ngudi Susila written by Kyai Bisyri Musthofa. The data is collected by using read and record technique. This research uses list data, the data is collected by the kind of theory of morality and different according to form of theory of morality and it is analyzed with descriptive method. Data ratification of the research uses semantics validity and reliability of repeated observation or stability (intraratter). The next, this research results: (1) the kinds of theory of morality of the relationship between people with the themself, that is like theory seeking knowledge, patient, keep spoken, must have wish, keep action, discipline, be careful, should not despair, quite to do something and able to locate yourself, (2) the kind of theory of morality of relationship between the people with others people, that is like theory be loyal to parents regard, and appreciate to other people, be attached to people, don't be arrogant, and be loyal to teacher, (3) the kind of theory of morality of relationships between people with God, that is like theory of morality pray, receive, believe to Allah's promise and believe to certainty from Allah.

PURWAKA

Karya sastra minangka asil karyanipun sastrawan tansah narik kawigatosanipun masarakat kangge nyariyosaken sarta naliti, amargi kangge mangrertosi karya sastra kanthi sae boten cekap manawi namung kanthi maos kemawon. Sanesipun dipunwaos karya sastra ugi kedah dipunmangretosi kanthi *pemahaman* ingkang saestu supados saged manggihaken makna ingkang kawrat ing salebeting karya sastra kasebut.

Ing wekdal menika *ilmu pengetahuan saha teknologi* sampun langkung majeng kaliyan *canggih* satemah ndadosaken lunturipun budaya-budaya Jawi mliginipun ngengingi sopan santunipun para putra bangsa sae menika bocah alit menapa ugi para kawula mudhanipun. Kanthi kawontenan makaten ndadosaken krenteging manah para sastrawan kangge nganggiti karya sastra ingkang gegayutan kaliyan tata panggesangan masarakat mliginipun ing tlatah Jawi menika. Medalipun karya sastra ingkang ngrembag babagan tata panggesangan masarakat menika dipunkajengaken saged dados piranti kangge nguri-uri kabudayan Jawi inggih menika ngengingi kasusilan.

Karya sastra ingkang ngrembag babagan kasusilan salah satunggalipun inggih menika awujud *Syi'ir*. *Syi'ir* inggih menika salah satunggaling wujud karya sastra *ciri khas* pasantren (Purwadi, 2009: 190). *Ciri khas* *syi'ir* inggih menika wontenipun *nuansa* pasantren ingkang dipunwahyakaken kanthi *gaya bahasa* kados sastra jinis geguritan saha dipunwahyakaken kanthi cara dipunsekaraken. *Syi'ir* dipunserat ing basa Jawi, medal saha ngrembaka ing masarakat santri ing Jawi. Sinaosa *syi'ir* medal saha ngrembaka ing pasantren nanging *syi'ir* trep dipunsinaoni dening sadaya masarakat amargi saged mulangaken dhateng pamaos samubarang prakawis ingkang gegayutan kaliyan patrap saha unggah-ungguh ing gesang padintenan.

1. Wosing Prakawis

- menapa kemawon jinising piwulang kasusilan ing *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa?
- menapa kemawon wujudipun piwulang kasusilan ing *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa?

2. Ancasing Panaliten

- ngandharaken jinising piwulang kasusilan ingkang kawrat ing salebeting *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa.

- ngandharaken wujudipun piwulang kasusilan ingkang kaandhut ing *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa.

3. Paedahing Panaliten

- panaliten menika dipunkajengaken saged nambah *hasanah* panaliten sastra ingkang ngginakaken metode analisis *deskriptif*, mliginipun piwulang kasusilan ing karya sastra.
- panaliten menika dipunkajengaken saged nambahi seserepan ngengingi piwulang kasusilan ing *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa.

B. Gegaran Teori

1. Karya Sastra

Tembung sastra ing basa Indonesia asalipun saking basa Sanskerta, inggih menika saking tembung *sā-* ing tembung kriya *turunan* maknaipun “ngarahaken, mulang, maringi pituduh utawi instruksi” saha akhiran *-tra* ingkang nuduhaken pirantos, sarana. Awit saking menika, sastra saged dipuntegesi pirantos kangge mulang, buku pituduh, buku instruksi utawi piwulangan (Teeuw, 2003: 20). Miturut Endraswara (2008, 83) karya sastra boten namung ngewrat pambiji ing bab kaendahan kemawon nanging ugi wonten ing babagan paedah kasusilanipun. Saking pangretosan-pangretosan ing nginggil, saged dipunandharaken bilih karya sastra inggih menika asil karyanipun sastrawan ingkang ngewrat *nilai* utawi piwulang sae, inggih *nilai* kaendahan ugi *nilai* piwulang panggesangan ingkang migunani tumrap manungsa.

2. Hakikat Syi'ir

Syi'ir utawi limrah dipunwastani singir dening masarakat Jawi saha dipunwastani syair ing masarakat umum inggih menika *puisi* utawi geguritan (Teeuw, 2003: 21). Muzakki (2011, 43) ngandharaken bilih satunggaling unen-unen saged dipunwastani karya sastra jinis syair manawi ing unen-unen kasebut wonten nem *kriteria* inggih menika: 1) *kalam* (bahasa), 2) *ma'na* (gagasan), 3) *wazan* (wirama), 4) *qafiah* (sajak), 5) *khayal* (imajinasi), saha 6) *qasd* (sengaja). Salajengipun, ugi dipunandharaken bilih sinaosa syair minangka karya sastra ingkang ngewrat *unsur imajinasi*, nanging ing kasunyatanipun syair boten saged dipuntebihaken saking kadadosan ingkang wonten. Saking saperangan pamanggih saha *kriteria* utawi titikanipun syair ingkang sampun kaserat ing nginggil saged dipunandharaken ngengingi pangretosan *syi'ir* inggih menika reroncening tembung ingkang ngewrat sajak saha

wirama ingkang nyariyosaken saha nggambaraken ngengingi kadadosan ingkang wonten.

3. Piwulang Kasusilan

Kasusilan ingkang limrah dipunsebut *moral* wonten gegayutanipun kaliyan *etika*, *akhlak*, saha budi pakarti. Tembung-tembung kasebut anggadhahi teges ingkang raket antawisipun satunggal kaliyan satunggalipun. Bertens (2011, 7) ngandharaken bilih tembung kasusilan *etimologi*-nipun sami kaliyan *etika*, sinaosa basa asalipun beda. Tembung *etika* miturut Bertens asalipun saking basa Yunani kina inggih menika “*ethos*” ingkang tegesipun padhang rumput, kandhang habitat, *kebiasaan*, adat, akhlak, watak, *perasaan*, sikap, *cara berpikir*. Miturut pamanggihipun Endah (2008, 2) *istilah* ingkang caket kaliyan *etika* inggih menika tembung kasusilan. Saking pamanggih ing nginggil saged dipunandharaken bilih piwulang kasusilan inggih menika piwulang ngengingi sae saha awonipun sadaya prakawis ingkang saged dipuntampi dening masarakat ngengingi tindakan, patrap, kuwajiban, akhlak, utawi budi pakerti ingkang wigatos saha migunani tumrap manungsa kangge tumuju dhateng kasaenanipun gesang.

CARA PANALITEN

1. Jinising Panaliten

Panaliten babagan piwulang kasusilan ing salebeting *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa menika dipunteliti mawi cara *deskriptif* amargi *data* ingkang badhe dipunkempalaken arupi tembung, *frasa*, saha gatra ingkang ngewrat babagan piwulang kasusilan ingkang jumbuh kaliyan kahanan jaman menika.

2. Sumber Data Panaliten

Sumber *data* panaliten menika *syi'ir* basa Jawi ingkang wonten ing buku *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa. *Syi'ir* menika awujud buku ingkang kaserat mawi seratan Arab Pegon. Irah-irahanipun buku menika *Syi'ir Ngudi Susila Suka Pitedah Kanthi Terwela*.

3. Caranipun Nglempakaken Data

Panglempakan *data* ingkang kaginakaken ing panaliten inggih menika *teknik* kapustakan, inggih menika *teknik* ingkang dipuntindakaken kanthi maos saha nyathet. Saderengipun nglempakaken *data* ingkang badhe dipun-*analisis*, langkung rumiyin panliti nindakaken *transliterasi teks Syi'ir Ngudi Susila* saking seratan Pegon dhateng seratan Latin saha nindakaken *suntingan teks*. Salajengipun panliti maos asiling *transliterasi* saha *suntingan* menika kanthi permati kangge nemtokaken jinising piwulang

kasusilan ingkang wonten ing *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa saha kangge manggihaken wujudipun piwulang kasusilan ingkang wonten ing salebeting *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa minangka *data* panaliten.

4. Pirantos kangge Nglempakaken Data Panaliten

Pirantos ingkang badhe dipunginakaken ing panaliten menika inggih menika awujud *tabel data*. *Tabel data* menika dipunginakaken kangge nyerat *data-data* ingkang ngewrat piwulang kasusilan ingkang wonten ing salebeting *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa.

4. Caranipun Ngesahaken Data

Caranipun ngesahaken *data* ing panaliten menika kanthi sarana *validitas semantik* saha *reliabilitas intraratter* saha *interratter*. *Validitas semantik* dipunginakaken kanthi cara negesi *butir-butir* piwulang kasusilan ingkang wonten ing karya sastra *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa jumbuh kaliyan *konteks*-ipun. *Reliabilitas intraratter* inggih menika *reliabilitas pengamatan ulang* utawi *stabilitas (intrarater)* kanthi cara maos saha naliti sumbering panaliten mawangsul-wangsul ngantos manggihaken *data* ingkang *konsisten*. *Reliabilitas interratter* inggih menika *reliabilitas antarpengamat* kanthi rembagan utawi *konsultasi* dhateng para ahli inggih menika dosen pembimbing.

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

Sasampunipun dipuntindakaken *proses* maos, mahami, saha nyerat *data-data* ingkang gegayutan kaliyan piwulang kasusilan ing SNS anggitanipun Kyai Bisyrri Musthofa saged dipunandharaken ing asiling panaliten menika tiga jinising piwulang kasusilan. Jinising piwulang kasusilan kasebut inggih menika.

a. Piwulang Kasusilan Sesambetan Antawisipun

Manungsa kaliyan Dhiri Pribadinipun Piwulang ing ngriki ngandharaken tugas saha kuwajibanipun manungsa anggenipun nglampahi gesang ing zaman *modern* menika supados saged njagi pribadinipun satemah dados manungsa ingkang sae ingkang boten kasasar ing kawontenan zaman samenika.

1. Ngangsu Kawruh

Kat. : (M/1/4) *Muqaddimah* kaca 1 pada 4. *Syi'ir*ipun:

*bocah iku wiwit ngumur pitung tahon
kudu ajar tâtâ kêbèn ora gêtun*

Parafrase:

Lare menika kedah sinau ngengingi tata krama awit taksih alit supados supados ing tembe boten keduwung gesangipun.

Kat. : (SL/9/2) *Sikap lan Lagak* kaca 9 pada 2.
Syi'iripun:

*luru ngilmu iku pêrlu nangéng budi
adab Islam kudu tansah dipêrsudi*

Parafrase:

Pados ngelmi menika prakawis ingkang kedah dipuntindakaken dening manungsa mliginipun ngengingi adab Islam.

Kat. : (CCL/13/9) *Cita-cita Luhur* kaca 13 pada 9.
Syi'iripun:

..... ngilmu agâma kang nuntun laku bènêr

Parafrase:

Ngelmi agami ingkang saged nedahaken ing margi ingkang leres.

2. Sabar

Kat. : (M/3/13) *Muqaddimah* kaca 3 pada 13.
Syi'iripun:

*lamun ibu bapâ dukâ bêcék mênêng
âjâ mèlu padon ugâ âjâ gêrênêng.*

Parafrase:

Nalika Ibu saha Bapa saweg duka kita kedah mendel boten pareng mangsuli ugi boten pareng grenengan.

Kat. : (AT/8/3) *Ana Tamu* kaca 8 pada 3.
Syi'iripun:

*lamun bangêt butuh kudu sabar dhisék
nganti tamu mundur dadi sirâ bêcék*

Parafrase:

Nalika kita gadhah kekajengan ing kawontenan nembe wonten tamu, pramila kita kedah sabar rumiyin nengga ngantos tamunipun kundur.

3. Njagi Lisan

Kat. : (M/2/9) *Muqaddimah* kaca 2 pada 9.
Syi'iripun:

*gunêm alus alon lirih ingkang têrang
âjâ kasar âjâ misuh kâyâ bujang*

Parafrase:

Gineman kanthi basa ingkang alus swanten ingkang lirih nanging cetha. Sampun kasar sampun ngginakaken tembung-tembung ingkang awon.

Kat. : (M/2/11) *Muqaddimah* kaca 2 pada 11.
Syi'iripun:

*yèn wong tuwâ saré âjâ gègèr guyon
lamun sirâ nuju mâcâ kudu alon*

Parafrase:

Nalika tiyang sepuh saweg sare sampun geger guyon, manawi badhe maos kedah kanthi alon.

4. Kedah Anggadhahi Kekajengan

Kat. : (CCL/12/1) *Cita-cita Luhur* kaca 12 pada 1.
Syi'iripun:

*anak Islam kudu cita-cita luhur
kêbèn donyâ akhiraté bisâ makmur*

Parafrase:

Lare Islam kedah anggadhahi kekajengan ingkang sae saha inggil supados saged makmur donyâ akhiratipun.

5. Njagi Tumindakipun

Kat. : (BAW/4/7) *Bab Ambagi Wektu* kaca 4 pada 7.
Syi'iripun:

*budhal ngaji awan bêngi sêkabèhé
tâtâ kêramâ lan adabé pâdhâ baé*

Parafrase:

Tatakrama menika kedah dipunjagi ing sadaya papan saha ing saben-saben wekdal.

Kat. : (AT/8/1) *Ana Tamu* kaca 8 pada 1.
Syi'iripun:

*tatkalané ibu râmâ nompâ tamu
âjâ biyayakan tingkah pulahamu*

Parafrase:

Nalika ing griya saweg wonten tamu kedah njagi tumindakipun.

6. Disiplin

Kat. : (BAW/3/1) *Bab Ambagi Wektu* kaca 3 pada 1.
Syi'iripun:

dadi bucah kudu ajar bagé zaman

âjâ pijêr dulan nganti lali mangan

Parafrase:

Lare menika kedah pinter ambagi wekdal anggenipun nindakaken samubarang prakawis. Tuladhanipun sampun ngantos sanjan lajeng kesupen wekdal nedhanipun.

Kat. : (BAW/3/2) *Bab Ambagi Wektu* kaca 3 pada 2. Syi'iripun:

*Yen wayahe sholat aja tunggu printah
Enggal tandang cekat ceket aja wegah*

Parafrase:

Nalika wekdalipun sholat enggal-enggal nindakaken sholat sampun nengga dipundhawuhi. Enggal nindakaken sampun ngantos males-malesan.

Kat. : (MSP/6/1) *Mulih Saking Pamulangan* kaca 6 pada 1. Syi'iripun:

*bubar saking pamulangan **inggal mulèh**
âjâ mampêr-mampêr dulan sêlak ngêlèh*

Parafrase:

Sabibaripun pamulangan enggal-enggal mantuk sampun mampir-mampir dolan rumiyin.

Kat. : (MSP/6/2) *Mulih Saking Pamulangan* kaca 6 pada 2. Syi'iripun

*têkan omah nuli salén sandhangané
kudu pêrnah rajin rapi aturané*

Parafrase:

Kita kedah nindakaken sadaya pakaryan kanthi sae ugi *disiplin*.

7. Ngatos-Atos

Kat. : (SL/9/1) *Sikap lan Lagak* kaca 9 pada 1. Syi'iripun:

*anak Islam iki mongsâ **kudu awas**
âjâ nganti lénâ mêngko mundhak tiwas*

Parafrase:

Tiyang Islam kedah ngatos-atos anggenipun ngadhepi zaman samenika sampun ngantos lena satemah gesangipun boten mumpangati.

8. Boten Kenging Nglokro (*Putus Asa*)

Kat. : (CCL/14/12) *Cita-cita Luhur* kaca 14 pada 12. Syi'iripun:

*kêjâbâ yèn sirâ kabèh **ridhâ mbuntut**
sêlawasé angon wêdhus bêkal pêcut*

Parafrase:

Kejawi manungsa ingkang narima salaminipun namung angen menda kanthi dedamel pecut kemawon.

Kat. : (CCL/14/13) *Cita-cita Luhur* kaca 14 pada 13. Syi'iripun:

*sirâ **ridhâ goncèk jikar sêlaminé**
kafir irâ mëntul-mëntul lungguhané*

Parafrase:

Manungsa narima salaminipun namung nitih jikar kanthi pribadi ingkang kafir.

9. Temen anggenipun Nindakaken Pakaryan

Kat. : (IP/5/4) *Ing Pamulangan* kaca 5 pada 4. Syi'iripun:

*ânâ pamulangan kudu **tansah gati**
nompâ piwulangan ngilmu kang wigati*

Parafrase:

Nalika ing pamulangan kedah migatosaken kanthi saestu satemah ngilmu ingkang dipunwulangaken saged katampi kanthi sae saha leres.

Kat. : (CCL/13/5) *Cita-cita Luhur* kaca 13 pada 5. Syi'iripun:

*cita-cita kudu dikanthi **gumêrgut**
ngudi ngilmu sartâ pakêrti kang patut*

Parafrase:

Kekajengan kedah dipunpanggihaken kanthi tumemen inggih menika dipunawiti kanthi ngudi ngilmu sarta bebuden ingkang sae.

10. Empan Papan

Kat. : (SL/11-12/11-13) *Sikap lan Lagak* kaca 11 dumugi 12 pada 11 dumugi 13.

*kâlâ- kâlâ pamèr rambut sakarêpmu
nanging kudu **éling papan srawungamu**
kumpul mudhâ bedâ karo pul yainé
nuju shalat gak pâdhâ mêlancong nujuné
ora nuli mêlancong gundhul shoaat gundhul
sowan mârâtuwâ gundhul nguyuh gundhul*

Parafrase:

Dipunparengaken pamer rambut nanging kedah ngemut-emut papan panggenanipun saha wekdalipun. Sadaya prakawis ingkang dipuntindakaken kedah wonten bedanipun.

b. Piwulang Kasusilan Sesambetan Antawisipun Manungsa kaliyan Manungsa Sanesipun/Sesami

Piwulang ing ngriki ngandharaken tugas saha kuwajibanipun manungsa anggenipun nglampahi gesang bebrayan. Manungsa ing donya menika boten namung gesang piyambak kemawon nanging ugi gesang kaliyan tiyang ingkang wonten ing saudengipun milai saking kulawarga, kanca-kanca dumugi tanggi tepalih utawi masarakat.

1. Bekti dhateng Tiyang Sepuh

Kat. : (M/1/5) *Muqaddimah* kaca 1 pada 5. Syi'iripun:

kudu têtêsnâ rêng ibune kang ngrumati kawét cilék marang bapâ kang gêmati

Parafrase:

Kedah tresna dhateng Ibunipun ingkang sampun ngrumat saha dhateng Bapakipun ingkang tansah gemati.

Kat. : (M/2/6) *Muqaddimah* kaca 2 pada 6. Syi'iripun:

ibu bapâ réwangânâ lamun repot âjâ kâyâ wong gêmagus ingkang wangkot

Parafrase:

Mbiyantu Bapak saha Ibu nalika repot sampun kados tiyang gemagus ingkang boten manut.

Kat. : (M/2/7) *Muqaddimah* kaca 2 pada 7. Syi'iripun:

lamun ibu bapâ printah inggal tandang âjâ bantah âjâ sangol âjâ mampang

Parafrase:

Nalika Ibu saha Bapak paring dhawuh kedah enggal dipuntindakaken, sampun ngantos bantah.

Kat. : (IP/5/2) ing Pamulangan kaca 5 pada 2. Syi'iripun:

nuli pamét ibu bapâ kanthi salam jawab ibu bapâ 'alaikumussalam

Parafrase:

Nyuwun idin/pamit dhateng Ibu Bapa kanthi ngucapaken salam. Salajengipun Ibu Bapa mangsuli 'Alaikumussalam.

2. Kurmat saha Ngaosi dhateng Sesami

Kat. : (M/2/8) *Muqaddimah* kaca 2 pada 8. Syi'iripun:

andhap asor ing wong tuwâ najan liyâ têtêpânâ âjâ kâyâ rājâ kâyâ

Parafrase:

Andhap asor dhateng tiyang sepuh sanadyan tiyang sanes kedah dipunjagi sampun ngantos nggadhahi tumindak kados kewan.

Kat. : (M/3/12) *Muqaddimah* kaca 3 pada 12. Syi'iripun:

lamun sirâ liwat ânâ ing ngarêpé nuwun amét sartâ dhépé-dhépé

Parafrase:

Nalika miyos ing sangajengipun tiyang sanes kedah nuwun amit sarta mundhukaken badan.

Kat. : (AO/7/5) *Ana ing Omah* kaca 7 pada 5. Syi'iripun:

arikâlâ sirâ madhêp rêng wong liyâ kudu ajèr âjâ mêtêngut kâyâ bâyâ

Parafrase:

Nalika srawung kaliyan tiyang sanes kedah ningalaken pasemon ingkang ngremenaken sampun ngantos merengut satemah katingal kados baya.

3. Tresna dhateng Sesami

Kat. : (IP/5/6) Ing Pamulangan kaca 5 pada 6 *karo kancâ âjâ bêngés âjâ judhas*

mundhak diwadani kuncâ ora waras

Parafrase:

Kaliyan kanca sampun bengis sampun judes samangke dipunbiji minangka kanca ingkang boten waras.

Kat. : (AO/6/1) *Ana ing Omah* kaca 6 pada 1

karo dulur koncâ ingkang rukun bagus âjâ kâyâ kucéng bêlang rêbut tikus

Parafrase:

Kaliyan sedherek lan kanca kedah ingkang rukun sampun kados kucing belang ingkang rerebutan tikus.

4. Boten Kening Gumedhe

Kat. : (AO/6/3) *Ana ing Omah* kaca 6 pada 3.
Syi'iripun:

*lamun bapå ngalim pangkat sugèh jåyå
sirå åjå kumalungkung rèng wong liyå*

Parafrase:

Nalika Bapa anggadhahi pangkat ingkang inggil, bandha ingkang kathah sampun kumalungkung dhateng tiyang sanes.

Kat. : (SL/10/3) *Sikap lan Lagak* kaca 10 pada 3.
Syi'iripun:

*akèh bocah pintêr nanging ora bagus
budi pakêrtiné sêbab dhå gêmagus*

Parafrase:

Kathah lare ingkang pinter nanging budi pakertinipun awon amargi rumaos piyambakipun sae.

Kat. : (SL/10/4) *Sikap lan Lagak* kaca 10 pada 4.
Syi'iripun:

*ring wong tuwå gak ngêrgani gak ngajèni
sajak pintêr dhéwé longkå kang madhani*

Parafrase:

Dhateng tiyang sepuh boten purun ngaosi rumaos pinter piyambak boten wonten ingkang madhani.

5. Saha Bekti dhateng Guru

Kat. : (IP/5/4,5) *ing Pamulangan* kaca 5 pada 4 kaliyan 5. Syi'iripun:

*ånå pamulangan kudu tansah gati
nompå piwulangan ngilmu kang wigati
ånå kèlas åjå ngantuk åjå guyon
wayah ngaso kenå åjå nêmên guyon*

Parafrase:

Nalika ing pamulangan kedah migatosaken kanthi saestu satemah ngilmu ingkang dipunwulangaken dening Guru saged katampi kanthi sae saha leres. Wonten ing kelas sampun ngantos ngantuk saha gojegan kejawi manawi nembe wekdal istirahat.

Kat. : (KG/7/1) *Karo Guru* kaca 7 pada 1.
Syi'iripun:

*marang guru kudu tuhu lan ngabêkti
sêkabèhé printah bagus dituruti*

Parafrase:

Dhateng Guru kedah tuhu saha ngabekti sarta sadaya dhawuh ingkang sae dipuntindakaken.

Kat. : (KG/7/2) *Karo Guru* kaca 7 pada 2.
Syi'iripun:

*piwulangé ngêrtènånå kanthi ngudi
naséhaté têtêpånå ingkang mêrdi*

Parafrase:

Piwulangipun dipunmangretosi kanthi temen saha sadaya pituturipun kedah dipuntetepi.

Kat. : (KG/7/3) *Karo Guru* kaca 7 pada 3.
Syi'iripun:

*larangané têbéhånå kanthi yêkti
supåyå ing têmbé sirå dadi mukti*

Parafrase:

Pepacuhipun kedah dipuntebihi supados samangke saged dados mukti.

c. Piwulang Kasusilan Sesambetan Antawisipun Manungsa kaliyan Gusti

Piwulang ing ngriki ngandharaken tugas saha kuwajibanipun manungsa dhumateng Gusti Allah anggenipun gesang ing donya. Manungsa gesang ing donya menika kedah nglampahi sadaya dhawuhipun Gusti sarta nebihi sadaya pepacuhipun.

1. Ngibadah

Kat. : (BAW/4/4) *Bab Ambagi Wektu* kaca 4 pada 4. Syi'iripun:

*kênthong Subuh inggal tangi nuli ados
wudhu nuli shalat khusus' ingkang bagus*

Parafrase:

Nalika sampun kenthong Subuh enggal tangi, adus, wudhu salajengipun nindakaken sholat kanthi sae saha khusus'.

Kat. : (BAW/4/6) *Bab Ambagi Wektu* kaca 4 pada 6. Syi'iripun:

*lamun ora iyå mãcå- mãcå Qur'an
najan namung sithik dadiyå wiridan*

Parafrase:

Manawi boten inggih maos Al-Qur'an sinaosa namung sekedhik saged dados wiridan.

2. Narima

Kat. : (IP/5/3) *Ing Pamulangan kaca 5 pada 3.*
Syi'iripun:

*disangoni akèh sithék kudu têrimâ
supâyâ ing têngé dadi wong utamâ*

Parafrase:

Dipunparingi sangu kathah utawi sekedhik kedah dipuntampi kanthi ikhlas supados ing tembe dados tiyang ingkang utami.

3. Pitados ing Janjinipun Gusti Allah

Kat. : (M/1/3) *Muqaddimah kaca 1 pada 3.*
Syi'iripun:

*sartâ nêrangaké budi kang pêrayogâ
kanggu dalan pâdhâ mlêbu ing suwargâ*

Parafrase:

Sarta ngandharaken budi ingkang prayoga kangge margi sami mlebet ing Suwarga.

4. Pitados ing Pepesthen saking Gusti

Kat. : (AO/7/4) *Ana ing Omah kaca 7 pada 4.*
Syi'iripun:

*pangkat gampang minggat sugèh kêna
mulèh
ngalim iku gampang uwah molah malèh*

Parafrase:

Pangkat saha kasugihan gampang ical, ngalim ugi gampang ewah.

DUDUTAN SAHA PAMRAYOGI

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan ingkang sampun kalampahan saged dipunpendhet dudutan inggih menika ing *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisri Musthofa kapanggihaken jinising piwulang kasusilan inggih menika piwulang kasusilan sesambetan antawisipun manungsa kaliyan dhiri pribadinipun, piwulang kasusilan sesambetan antawisipun manungsa kaliyan sesami, saha piwulang kasusilan sesambetan antawisipun manungsa kaliyan Gusti Allah.

1. Piwulang kasusilan sesambetan antawisipun manungsa kaliyan dhiri pribadinipun inggih menika ngangsu kawruh, sabar, njagi lisan, kedah anggadhahi kekajengan, njagi tumindakipun, *disiplin*, ngatos-atos, boten kenging nglokro (*putus asa*), temen angggenipun nindakaken pakaryan, saha empan papan.

2. Piwulang kasusilan sesambetan antawisipun manungsa kaliyan sesami inggih menika bekti dhateng tiyang sepuh, kurmat saha ngaosi dhateng sesami, tresna dhateng sesami, boten kenging gumedhe, saha bekti dhateng guru.

3. Piwulang kasusilan sesambetan antawisipun manungsa kaliyan Gusti Allah inggih menika ngibadah, narima, pitados ing janjinipun Gusti Allah, saha pitados ing pepesthen saking Gusti.

2. Pamrayogi

Panaliten menika dipunkajengaken saged paring seserepan dhateng para pamaos ngengingi jinising piwulang kasusilan saha wujudipun piwulang kasusilan ing salebeting *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisri Musthofa. Sasampunipun panaliten menika dipunkajengaken saged katindakaken panaliten ingkang langkung lebet dhateng *Syi'ir Ngudi Susila* kanthi *fokus* kajian ingkang sanesipun.

3. Implikasi

Panaliten menika dipunkajengaken saged paring *implikasi* ing pangrembakaning seserepan mliginipun ing babagan sastra sarta tuladhanipun ing salebeting *Syi'ir Ngudi Susila* anggitanipun Kyai Bisri Musthofa menika. Panaliten menika ugi dipunkajengaken saged paring seserepan ngengingi piwulang kasusilan ingkang jumbuh kaliyan kawontenan masarakat ing *zaman* menika saengga saged dipuntrepaken ing gesang padintenan.

KAPUSTAKAN

Djamaris, Edwar. 1977. "*Filologi dan Cara Kerja Penelitian Filologi*". Bahasa dan Sastra Tahun III No. I. Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

Endah, Kuswa. 2008. *Diktat Etika Jawa*. Yogyakarta: Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta.

Endraswara, Suwardi. 2003. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Widyatama.

-----, 2008. *Pengantar Pengkajian Sastra*. Yogyakarta: Sewon Press.

- Hazlitt, Henry. 1964. *The Foundation of Morality*. Canada: Van Nostrand Company.
- Mulyana. 2005. *Kajian Wacana*. Yogyakarta: Tiara Wacana.
- Mulyani, Hesti. 2009. *Membaca Manuskrip Jawa*. Diklat Mata Kuliah Membaca Manuskrip Lanjut, Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta.
- Musthofa, Bisyril. 1373 H. *Syi'ir Ngudi Susila*. Yogyakarta: Menara Kudus.
- Muzakki, Akhmad. 2011. *Pengantar Teori Sastra Arab*. Malang: UIN-Maliki Press.
- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia: J. B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V.
- Pradopo, Rachmat Djoko. 2003. *Prinsip-prinsip Kritik Sastra*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Purwadi. 2009. *Pengkajian Sastra Jawa*. Yogyakarta: Pura Pustaka.
- Pusat Bahasa. 2008. *Kamus Besar Bahasa Indonesia edisi keempat*. Departemen Pendidikan Nasional.
- Santosa, Iman Budi. 2013. *Kitab Nasihat Hidup Orang Jawa*. Yogyakarta: Dipta.
- Teeuw, A. *Sastra dan Ilmu Sastra*. Pustaka Jaya.